

MIMOZA PRIKU

**PROZA E RIDVAN DIBRËS
DHE SFIDA E LETËRSISË NDAJ PIKËSIMIT**

Pikësimi është një mjet me rëndësi për të realizuar një komunikim të suksesshëm, për të kuptuar më mirë njëri-tjetrin. Për gjuhën shqipe mund të themi se shenjat e pikësimit kanë ndjekur një rrjedhë që buron nga tradita e teksteve të para të shkruara, por që u përvijua me sanksionimin e tyre në formën e rregullave në gramatikat e shqipes. Që në tekstet e para gramatikore ndeshemi me shënimet e këtij lloji, duke nisur me manualin e vitit 1716, i cili “nga faqja 207–221 ka një kapitull me vërejtje rreth ortografisë së gjuhës shqipe. Me këto shënime Da Leçe mund të përfilllet si i pari studiues i ortografisë së shqipes”¹. Edhe terminologjia e pikësimit ndoqi një rrugë relativisht të gjatë deri në formësimin e normëzimit të saj. Në traditën botërore, megjithëse pikënisja e përdorimit të shenjave të pikësimit është e hershme, standardizimi i rregullave që udhëheqin procesin e pikësimit, si dhe vënia në përdorim e një sistemi modern, erdhi relativisht vonë, nga fundi i shek. XVIII.

Në këtë punim do të ndalemi te përdorimi i këtyre shenjave në letërsi, pasi dihet se bota e letërsisë ofron shpesh një qasje tjetër ndaj pikësimit, ajo është më e lirë në përdorimin e formave gjuhësore dhe e mjeteve të saj, duke na treguar se edhe mungesa e një kodi pikësimi është zgjedhje tekstore e stilistikore.

Për këtë qëllim kemi përzgjedhur dy romane nga opusi i shkrimtarit Ridvan Dibra, që dëshmojnë më së miri faktin se letërsia zbaton një përdorim (apo mospërdorim) individual origjinal të shenjave të pikësimit. Dibra është një krijues interesant i vlerësuar nga kritika letrare, por mjaft tërheqës edhe sa i takon shfrytëzimit të pikësimit si element artistik. Shenjat e pikësimit për lexuesin janë një lloj udhërrëfyesi që e drejtojnë atë drejt shkrimtarit, prandaj do të merren në analizë dy romane të këtij autori: “Treni i muzgut” (Prishtinë, 2000) dhe “Të lirë të burgosur” (Prishtinë,

¹J. Kastrati, *Histori e gramatologjisë shqiptare* (1635–1944), Rilindja, Prishtinë, 1980, f. 11.

2017). Përqasja e këtyre dy prozave të natyrave të ndryshme nga pikëpamja gjuhësore do të mund të na udhëheqë drejt disa parimeve gjuhësore që drejtojnë letërsinë e këtij shkrimtari. Sipas gjuhëtarit të njohur D. Crystal: “Pikësimi [...] është më shumë çështje e lexuesit sesa e shkrimtarit. Një shtysë për pikësim vjen kur lexuesit ndeshet me një pjesë të shkrimit e cila është ambigje apo e paqartë ose kur pikësimi i dhënë është i pamjaftueshëm për nevojat e tij. Nëse shkrimtarët nuk kanë bërë mjaftueshëm, lexuesit e ndjejnë se ata duhet të bëjnë diçka për të”². Po lexuesi i Dibrës a nxitet nga këto parime? Si e drejton Dibra lexuesin drejt semanticës së tekstit? Çfarë modeli gjuhësor sjell ai me këto romane?

Ndër diskutimet e para që shtrihet ka të bëjë me përzgjedhjen. Pse është veçuar proza e Ridvan Dibrës? Mund të themi se kemi zgjedhur Dibrën sepse ai përdor disa rregulla të brendshme të ndryshme nga autorë të tjerë si në kompozimin sintaksor, ashtu edhe në atë tekstual, zbaton rregulla jorastësore, por pa një kufi gjuhësor, shfrytëzon shenja konvencionale pa ndërhyrjen e pikësimit në ndërtimin dhe të kuptuarit e tekstit. Sipas studiuesit T. Topalli: “Ridvan Dibra kërkon e kërkon vazhdimisht, gjen forma shprehjeje dhe mjete gjuhësore në linjë të traditës dhe të ligjërimin të lirë, pa kufizime sintaksore – jashtë shtratit të Prokustit, siç gjejmë modele të romanit polak, hungarez e ndonjë vend tjetër”³.

A përbën apo jo pikësimi një kod mund të jetë një diskutim teorik brenda të cilit qëndrimet nuk janë gjithmonë të njëjta⁴. Në traditën tonë interpretohet si i tillë, ndaj këtë qëndrim do të mbajmë gjatë interpretimeve e analizave. Në këtë kontekst mund të vërejmë se megjithëse pikësimi është i kodifikuar e i përcaktuar sipas rregullave rigoroze, ai ka edhe aftësinë për të qenë shumëformësh dhe shumëfunksional, sepse në tekste të ndryshme pritshmëria dhe përdorimi i tij është i ndryshëm dhe varet nga lloji i tekstit. Kështu të njëjtat shenja ndryshe përzgjidhen në dokumentet me karakter shkencor a ligjor dhe ndryshe në letërsi. Edhe efekti tekstor është i ndryshëm në secilën prej rasteve të përmendura më lart.

Shkrimtari dhe kritiku letrar Edgar Allan Poe e karakterizoi në këtë mënyrë shkrimtarin që nuk i përdor shenjat e pikësimit: “... shkrimtari që

² D. Crystal, *Making a Point: The pernicky story of English punctuation*, London: Profile Book, 2015, f. 15.

³ T. Topalli, *Njëzet vjet letërsi të Ridvan Dibrës*, në “Kërkime gjuhësore”2, Enti botues “Gjergj Fishta”, Lezhë, 2011, f. 169.

⁴ Një prej tyre është R. Allen i cili mes të tjerash shkruan: “Pikësimi nuk është një kod, por është aty të bëjë të qartë dhe lehtësisht të lexueshme atë që shkruani”, në *Punctuation*, Oxford University Press, 2002, f. 8.

neglizhon a shpërfill shenjat e pikësimit ose i keqpërdor ato, është i rrezikuar të keqkuptohet.” Dijetarë të tjerë mendojnë se nëse teksti është i strukturuar mirë, mund të kuptohet edhe pa përdorur shenja pikësimi. Ballafaqimi me dy prozat e R. Dibrës do të na lejojë të shohim brenda strukturës së brendshme të tekstit, duke argumentuar se cili është rasti i Dibrës.

Shkrimtari R. Dibra, sidomos në romanin “Të lirë dhe të burgosur” (Buzuku, Prishtinë, 2000), nuk i përmbahet traditës së pikësimit, madje mund të themi se i thyen krejtësisht këto rregulla. Megjithëse në letërsinë shqipe nuk ka shumë shembuj të tillë, në traditën letrare botërore ka plot raste kur shkrimtarët i shmangen traditës së rregullave të pikësimit, si Xhejm Xhojs, Marsel Prust, Samuel Becket etj.

Në analizat e dy romaneve kemi ndjekur këtë strukturë:

- organizimin e tekstit në kapituj e paragrafë;
- përdorimin e shenjave të pikësimit;
- zbatimin e shenjave tipografike.

Le t’i shohim më konkretisht. Në romanin e parë shkrimtari Dibra ndër të paktat shenja grafike funksionale që zbaton është respektimi i hapësirave mes fjalëve dhe organizimi i tekstit në kapituj, por jo në paragrafë. Megjithëse krijuesi Dibra i shmanget numërimit të kapitujve, ai e organizon tekstin në atë mënyrë që të ketë një ndarje a pauzë për lexuesin, qoftë ajo edhe vizuale. Vetëm në këto raste shkrimtari, megjithëse nuk e kishte përmbyllur mendimin me një shenjë pikësimi, e rifillon hapësirën e re me shkronjë të madhe. Fraza e tij fillon dhe mbaron me nisjen dhe përmbylljen e kapitullit, por mjeshtëria e shkrimtarit qëndron në faktin se nuk e humbet ritmin e rrëfimit. Ndërsa në romanin e dytë autori përzgjedh që të shfrytëzojë shenjat e pikësimit dhe ta organizojë tekstin në kapituj. Teksti, megjithëse ka shenja të brendshme, frazën e ka të gjatë dhe pikësimi përzgjidhet të vendoset zakonisht në fund të thënies. Mund të pohojmë se Dibra është konsekuent edhe në mospërdorimin e shenjave të pikësimit gjatë gjithë tekstit të parë:

Krh.

a. “Ata vazhdonin të qëndronin të ndalur diku dhjetë hapa përtej blirit të fundit porse kësaj radhe gruaja për shumë shkaqe me siguri ia kishte kthyer plotësisht shpinën burrit duke dëshmuar gjithashtu se kishte një arsye të fortë që vazhdonte të rrinte akoma aty megjithëse nisur nga

tendosja e saj e përgjithshme si ajo e një atleteje para startit ...” (“Të lirë ...”, f. 36);⁵

b. “Burri e përjetoi me neveri përpjekjen e menjëhershme të të tretit për të hyrë në bisedë më atë përballë (domethënë me gruan), pastaj u ndie i kënaqur nga toni me të cilin iu dha përgjigjja dhe, më pas, ai pohoi vetes se gjëja më e mirë që mund të bënte deri në përfundim të udhëtimit ishte të flinte, duke e harruar përfundimisht gruan.” (“Treni i muzgut”, 79).

Në romanin e dytë, ku zgjidhet që të përdoren shenja pikësimi, në tekst pritet përgjithësisht të lindë njëfarë rivaliteti mes pikës dhe presjes, por autori e shmang këtë përballje duke përdorur pikën në pjesën më të madhe të rasteve, duke pikësuar mbarimin e paragrafit:

“Gruaja e mbështeti kokën në qoshen e shpinores së meshintë dhe a kaluar as edhe një minutë filloi të gërhasë lehtë-lehtë në një mënyrë disi të çuditshme (thua se imitonte fishkëllimën e ibrikut të çajit), duke ngjallur do kujtime të vjetra e gati të shuara në trurin tashmë të ndezur të burrit.” (“Treni i muzgut”, f. 40).

Në një fletë pikësimi kryen funksionin e vet gramatikor, por në mendjen e lexuesit ai bën më shumë se kaq. Ai i tregon lexuesit se si të krijojë një melodi⁶ dhe besojmë se këtë melodi përpiket të krijojë edhe Dibra me prozën e dytë. Në disa rrethana ai zgjedh të përdorë pika të njëpasnjëshme në fjali, duke shkëputur një gjymtyrë a sintagmë për të krijuar efekte stilistikore p.sh.:

“Ti nuk po fle, shpirti im. Jo. Nuk. Aspak. Ti shtireshe sikur fle. Sikur bën. Dhe po shtireshe keq. Si fëmija. Sepse nuk je shtirur. Kurrë. Nuk ke ikur. Dashur?” (“Treni i muzgut”, f. 5).

Në romanin “Të lirë dhe të burgosur” R. Dibra, ndonëse nuk i përdor shenjat tradicionale të pikësimit, si pika a presja, nuk e privon romanin nga shenjat tipografike, por i vë në veprim ato me intuitën e një shkrimtari me emër e mjaft modern. Një prej këtyre mjeteve që shfrytëzohet dëndur është pjerrësia e shkronjave, që e përdor për një fjalë të vetme a fjali:

Krh:

a. “[...] e bënte të dukej edhe më e bukur aq sa nëpunësi edhe në rrethana të tilla ndjeu *dashuri* për të shoqen ...” (“Të lirë ...”, f. 147);

⁵ Shënim: Në shembujt e ilustruar nga romani “Të lirë dhe të burgosur” thonjëzat dhe tri pikat nuk janë të vendosura nga autori, por janë përdorur për efekte analize.

⁶ L. Truss, *Eats, Shoots & Leaves. The Zero Tolerance Approach to Punctuation*, Gotham Books, 2004, f. 71.

b. “[...] dhe këto porse ende të paeksponuara me titujt respektivë *nipi i odiseut muzgu i dhelprës skllëvër e mbretër...*” (“Të lirë ...”, f. 143).

Mjaft interesant është fakti se autori e përzgjedh shkrimin e pjerrët si interval mes dy kapitujve. Secili prej tyre lidhet me njëri-tjetrin, por krijojnë ngjarje gati të shkëputura prej të tjerave, duke u dhënë jetë dy realiteteve që shkojnë paralel me njëri-tjetrin:

Krh:

a. “Në zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse para gati një ore kishte përcjellë ose më saktë kishte përzënë pa kurrfarë takti njërin prej ftuesve të shumtë ...” (“Të lirë ...”, f. 27);

b. “Ata vazhdonin të qëndronin të ndaluar diku dhjetë hapa përtej blirit të fundit përsëri gati krejt përballë njëri-tjetrit burri me njëren dorë të majtën në xhepin e pantallonave kurse gruaja me duart e zëna nga një çantë ndoshta ngjyrë të zezë ...” (“Të lirë ...”, f. 23).

Edhe në romanin e dytë të marrë në analizë autori krijon shumë thyerje të tilla të karakterit tipografik. Është një prej zgjedhjeve gjuhësore që i lidh të dyja prozat. Kapitujt janë të organizuar, të ndarë me numra dhe brenda tyre dallohen paragrafë të tërë me shkronja të pjerrëta dhe kështu shkrimtari i lë hapësirë lexuesit për interpretime dhe duket sikur lë të kuptojë se pikësimi nuk është aspak një aktivitet mekanik, por më shumë interpretativ:

Krh:

a. “Burrë që tashmë nuk e kishte atë tronditjen ose më saktë çoroditjen e fillimit, bile mund të thuhet me plot gojë se po fitonte qetësinë e sigurinë e zakonshme ...” (“Treni i muzgut”, f. 10);

b. “*Po shpirt. Vetëm maja ka gjysma. Vetëm Ajo. Maja është majë. Maja është një. Por maja ka aq pak. Pak. Të gjitha gjërat përgjysmë shtiren.*” (“Treni i muzgut”, f. 10).

Në romanin e parë shenja të tjera tipografike janë shkronjat e zeza, të cilat “brenda tekstit përdoren për të nxjerrë në pah më fort një fjalë, një togfjalësh, një fjali”⁷. Kështu nga romani shkëpusim:

“Në zyrën e tij ishte mbështetur mbi tavolinën e punës krejt i zbrazur mendimesh ndonëse para gati një ore i kishte bërë përshtypje jo të vogël çelësi i zi që ndizte the fikte kompjuterin përballë i cili kishte tamam në të djathtë shenjën **O** pozicion në të cilin aparati fikej. . .” (“Të lirë ...”, f. 21).

⁷Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe, Akademia e Shkencave të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Shtëpia botuese “Shkenca”, Tiranë, 2002, f. 112.

Në romanin e dytë autori përdor më dendur kllapat dhe dy pikat. Sipas kriterëve: “Kllapat përdoren për të veçuar fjalë, fjali a periudha që shtohen në një tekst për të shprehur vërejtje a sqarime plotësuese”⁸ dhe me këtë vlerë tekstore i përdor edhe Dibra. Në këtë rast lineariteti i diskursit ndërpritet, në një fare mënyre pikërisht nga këto shenja, duke i dhënë mundësi narratorit të ndërhyjë. Në këtë roman mund të përlogariten mesatarisht 2-3 kllapa për secilën faqe të romanit që veçojnë një fjalë a sintagmë:

Krh:

a. “[...] zgjati dorën (të majtën) të merrte cigaren e ndezur të gruas” (“Treni i muzgut”, f. 10);

b. “Burri, pasi i palosi e i futi në çantë shënimet e mbajtura rreth “Legjendës së Rozafës” a “Legjendës së murimit” (ide novele, projekt romani), gati-gati po dremiste ... (“Treni i muzgut”, f. 5).

Zakonisht “Mbyllen në kllapa fjalë a fjali të ndërkallura, që kanë një lidhje të dobët me pjesën tjetër të fjalisë a të periudhës, sepse përbëjnë një informacion shtesë”⁹. Këto shenja kthehen në një lloj shtresëzuesi të diskursit e japin të dhëna metatekstuale¹⁰ që marrin ndonjëherë trajtën e një fjalie. Le ta konkretizojmë:

“[...] duke e përjetuar prajshëm peshën e pashembullt të pranisë përballë, e ndjeu thujas fizikisht (në tërë qënien, jashtë e brenda, jo vetëm në qafë) shtrëngimin e atij laku të zymtë e të kaltër ... (“Treni i muzgut”, f. 14).

Në pak raste shkrimtari i zëvendëson kllapat me dy pikat, të cilat kanë një ngarkesë funksionale pak më të ndryshme se të parat. Ndërprerjet e përfutuara nga dy pikat përgjithësisht nënkuptojnë numërim a shpjegim. Në prozën e Dibrës ato zakonisht nxjerrin më në pah një fjalë a grup fjalësh dhe tërheqin vëmendjen drejt diskursit:

Krh:

a. “ishte një fyerje pa trajtë të plotë, në embrion, gati në syth, ndaj edhe ajo (domethënë gruaja) nuk e pati të vështirë as të dhimbshme ta fshihte e mbyste brenda atë” (“Treni i muzgut”, f. 11);

b. “ajo qe larguar rrëmbimthi pak më parë: domethënë gruaja” (“Treni i muzgut”, f. 17).

⁸Po aty, f. 95.

⁹Po aty.

¹⁰ Term që lidhet me emrin e Gérard Genette, sipas të cilit është: “Marrëdhënie transtekstuale që lidh një koment me tekstin që po komenton”, në *The Architext. An Introduction*. University of California Press, 1992, f. 82.

Me vlerë tekstuale del edhe viza që “përdoret për të veçuar fjalitë e ndërkalura. Ndryshe nga kllapat e rrumbullakëta, që mund të përdoren në raste të tilla, vizat tregojnë një shkëputje më të vogël”¹¹. Ridvan Dibra me shkrimtarinë e tij i krijon herë pas here këto shkëputje dhe i sjell vizat si rivale të presjes. Shembujt e mëposhtëm e demonstrojnë këtë:

“ndërsa duart që i dridheshin i uli poshtë, por i largoi menjëherë – si të kishte prekur hekur të skuqur – sapo kuptoi se kishte ndeshur krejt pa dashje njërin prej gjunjëve” (“Treni i muzgut”, f. 7); “dhe me kalimin e çdo sekonde – ashtu si edhe orteku – fitonte përmasa të reja gjithnjë e më të mëdha, gjithnjë e më të frikshme” (“Treni i muzgut”, f. 30).¹²

Zakonisht në letërsi viza përdoret edhe në fjalëkrijimet në trajtën e kompozitave të shkrimtarë të ndryshëm. Këtë bën edhe Dibra në rrethana të ngjashme:

“prekja dhe shtrëngimi iu dukën krejt të njohura të provuara vite më parë dhe për të **kushedi-satën** herë ia pohoi vetes se mënyra më e mirë ...” (“Treni i muzgut”, f. 45).

Po të rrëmojmë edhe më shumë në këto proza të shkrimtarit Ridvan Dibra, mund të gjejmë edhe plot risi të tjera sa i takon pikësimit, por në caqet e një punimi do të ndalemi me kaq. Nga ato fakte që mundëm të sjellim, evidentojmë përmbledhtas se pikësimi është kultivuar përkrah gjuhës së shkruar dhe është zhvilluar së bashku me të. Normat e pikësimit që kemi sot janë përpunuar ndër vite. Siç pohojnë dy albanologët: “Sistemi i sotëm i pikësimit është rezultat i një përpunimi të gjatë që në faza të ndryshme të tij ka sjellë përfshirjen e shenjave të ndryshme dhe saktësimin e përdorimit. Sot pikësimi bazohet në dy parime, atë sintaksor dhe atë inovativ”.¹³ Ky sistem është sa i qëndrueshëm, aq edhe i ndjeshëm, brenda tij çdo shenjë ka përndarjen e vet, por secila prej tyre lejon të perceptohet si e ndryshme nga të tjerat.

Pikësimi në kuptimin e përgjithshëm të termit është një veprimtari komplekse dhe aspak mekanike që lidhet me faktorë sa sintaksorë, aq edhe

¹¹*Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Shtëpia botuese “Shkenca”, Tiranë, 2002, f. 103.

¹² Edhe në anglisht “viza ka vetëm një përdorim kryesor: vizat veçojnë një prerje të fortë nga pjesa tjetër e fjalisë”. (R. L. Trask, *The Penguin Guide to Punctuation*, Published by the Penguin Group, 1997, pg. 69).

¹³M. Genesin – G. Belluscio, *Sistemi interpuntivi nella “scripta” albanese*, në “Storia della punteggiatura in Europa” (a cura di Bice Mortara Garavelli), Editori Laterza, 2008, f. 569.

tekstorë. Ai lidhet ngushtë me llojin e tekstit e mesazhin që përcjell. Kështu, krijimet letrare në përgjithësi nuk u nënshtrohen aq shumë ligjeve kanonike të gjuhës (nëse mund t'i quajmë kështu), duke përfshirë këtu edhe pikësimin. Shkrimtarët i përdorin shenjat e pikësimit në mënyrë krijuese dhe shpesh individuale, më me elasticitet. Në këtë aspekt nuk bëjnë përjashtim as krijimet e shkrimtarit Ridvan Dibra. Në veprat e tij ai përpiket të ndërtojë një arkitekturë tekstuale të vetën, duke e ridimensionuar edhe pikësimin sipas këtij parimi. Në romanin e parë autori nuk përdor shenja pikësimi, por e kompenson me një strukturë të frazave të ndryshme, e cila nuk shkakton aspak inkoherencë brenda tekstit. Në përgjithësi e tërë krijimtaria e Dibrës përbën risi në këtë aspekt, prandaj mund të shërbejë si argument diskutimesh më të gjera.

BIBLIOGRAFI

- Allen, R., *Punctuation*, Oxford University Press, 2002.
- Crystal, D., *Making a Point: The pernicky story of English punctuation*, London: Profile Book, 2015.
- Genesin, M. – Belluscio, G., *Sistemi interpuntivi nella "scripta" albanese*, në "Storia della punteggiatura in Europa" (a cura di Bice Mortara Garavelli), Editori Laterza, 2008.
- Genette, G., *The Architext. An Introduction*, University of California Press, 1992.
- Kastrati, J., *Histori e gramatologjisë shqiptare (1635–1944)*, Rilindja, Prishtinë, 1980.
- Rregullat e pikësimit në gjuhën shqipe*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Shtëpia botuese "Shkenca", Tiranë, 2002.
- Topalli, T., *Njëzet vjet letërsi të Ridvan Dibrës*, në "Kërkime gjuhësore" 2, Enti botues "Gjergj Fishta", Lezhë, 2011, f. 168–174.
- Truss, L., *Eats, Shoots & Leaves. The Zero Tolerance Approach to Punctuation*, Gotham Books, 2004.

Letërsi e vjelë

- Dibra, R., *Treni i muzgut*, OM, Prishtinë, 2017.
- Dibra, R., *Të lirë dhe të burgosur*, Buzuku, Prishtinë, 2000.